



ΙΔΡΥΤΗΣ : ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ : ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΠΕΝΤΗΚΟΣΤΟΣ ΠΕΜΠΤΟΣ

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ — ΙΟΥΝΙΟΣ

1954



Ε.Π.Α.Π.Κ.Ε.Π.
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2008



T. S. ELIOT

(Βραβείο Νόμπελ 1948)

ΟΙ ΚΛΑΣΣΙΚΟΙ ΚΑΙ Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΤΩΝ ΓΡΑΜΜΑΤΩΝ*

Δέν είναι πολύς καιρός πού ένας όνομαστός συγγραφέας, έκθέτοντας τις απόψεις του γιά τό μέλλον τής εκπαίδευσης ύστερ' άπ' αυτόν τόν πόλεμο, προχώρησε περισσότερο και είπε ότι στό μεταπολεμικό κόσμο θα ήταν δυνατό νά υπάρξει ακόμα θέση γιά τά 'Αρχαία 'Ελληνικά. "Ομως μαζί με την παραχώρηση αυτή έκανε και μιάν αξιολόγηση: είπε ότι ή σπουδή τών 'Αρχαίων 'Ελληνικών είναι ένας τομέας τής φιλολογικής έπιστήμης, πού βρίσκεται στην ίδια μοίρα με την Αιγυπτιαλογία και με μερικούς άλλους κλάδους πού όνόμασε — και ότι ή εύκαιρία γιά τέτοιες σπουδές, σε κάθε φιλελεύθερη κοινωνία, θάπρεπε νά δοθεί μονάχα σ' εκείνους τούς λίγους, οί όποίοι έχουν ιδιαίτερη κλίση σ'αυτές. Αυτό τό διάβασα σ' ένα άπ' τά περιοδικά, πού βρίσκει κανένας στις αίθουσες άναμονής μερικών ειδικευμένων στις έφηρμοσμένες έπιστήμες. 'Επειδή όμως τότε ακόμα δέ μου είχαν άνατεθεί προεδρικά καθήκοντα στην 'Εταιρία μας και άμέλησα νά σημειώσω τό σχετικό χωρίο, δέν μπορώ νά κάνω υπεύθυνη παραπομπή και γι' αυτό δέν αναφέρω και τό όνομα του συγγραφέα. 'Αλλά ή γνώμη αυτή, διατυπωμένη χωρίς ειρωνεία και μ' ένα πνεύμα πολύ συνειδητής γενναιοψυχίας, μου προκάλεσε μιά σειρά σκέψεις, πού θάθελα τώρα έδώ νά τις συνεχίσω. Εύγνωμονώ τό συγγραφέα, γιατί μου υπέδειξε τή μόνη δικαιολογία πού μπορούσα νά βρω γιά νά παρουσιάσω σήμερα μπροστά σας. "Όταν ήμουν νέος ακόμα με την εύστροφία, την αυθάδεια και την τύχη, τά κατάφερα κι' άπόχτησα φήμη, ανάμεσα στους καλόπιστους, γιά τή μόρφωση και την άρχαιομάθειά μου — κι' άπ' αυτή τή φήμη (μιά και δέ μου χρειαζόταν κατόπιν) προσπάθησα από τότε ν' άπαλλαγώ. Κα-

λύτερα νά ξεσκεπάσει κανένας μόνος του τις άδύνατες πλευρές του, άφού είναι βέβαιο πώς άργά ή γρήγορα θ' άποκαλυφτούν, παρά νά τις αφήνει γιά νά τις βγάλουν στη μέση οί κατοπινοί — μ' όλο πού είναι, όπως διαπίστωση, πιό εύκολο στό χρόνια μας ν' άποχτήσεις, χωρίς νά τό άξίζεις, φήμη γιά τή γερή σου μόρφωση παρά νά την ξεφορτωθείς. 'Αλλά δέν πρόκειται τώρα γι' αυτό. 'Εκείνο πού θέλω νά τονίσω είναι τοϋτο: άν θάλεγα γιά τούς κλασσικούς κάτι, πού μονάχα ό σοφός φιλόλογος μπορεί νά υποστηρίξει, ή κάτι γιά τό όποίο μονάχα ό παιδαγωγός, όπως τόν λέμε τώρα, μπορεί νά συνηγορήσει, είναι γιατί ακριβώς θά μου έπιτρεπόταν νά ριψοκινδυνεύσω κάτι τέτοιο. 'Υπάρχουν πολύ καλύτεροί μου φιλόλογοι, οί όποίοι άποδίδουν μικρότερη άπ' όση έγώ σημασία στη μελέτη τών Λατινικών και 'Ελληνικών, και καθηγητές, οί όποίοι μπορούν νά διακηρύξουν ότι δέν έχουν καμμιά πρακτική χρησιμότητα οί σπουδές αυτές, πού έγώ θάθελα νά τις διαδώσω. Κι' άν άναλαμβάνω τήν υπεράσπιση τών κλασσικών μόνον από τή σκοπιά του άνθρώπου τών γραμμάτων, είναι γιατί πατώ σε πιό στερεο έδαφος. Καί, νομίζω, θά συμφωνήσετε πώς τό νά είσαι άνθρωπος τών γραμμάτων είναι έπιτέλους άξίωση μετριοπαθέστερη. Πρέπει όμως στην άρχή νά έξηγήσω γιατί έχω χρησιμοποιήσει αυτόν τόν κάπως γενικευτικό όρο και τί έννοώ μ' αυτόν.

"Αν μιλούσα ειδικότερα γιά τόν «ποιητή», τό «μυθιστοριογράφο», τό «δραματούργο» ή τόν «κριτικό», θά σάς έκανα νά σκεφτείτε και νά έξετάσετε μερικές ειδικές περιπτώσεις κι' έτσι ή προσοχή σας δέ θά συγκεντρωνόταν σ' εκείνο πού έπιθυμώ νά σας παρουσιάσω τώρα, δηλαδή στη λογοτεχνία σ' όλες τις έκδηλώσεις της. Πάρτε, λογουχάρη, τή λέξη «ποιητής» και σκεφτείτε τις αντίρρήσεις πού άμέσως θά μπορούσε νά προκαλέσει. Συνηθίζομε όλοι νά παραδεχόμαστε ότι ή δημιουργία λογοτεχνίας

* Τό λόγο αυτόν έξεφώνησε ό T. S. Eliot στό Cambridge στις 15 'Απριλίου 1942 ως πρόεδρος τής «Κλασσικής 'Εταιρίας».

καὶ ἰδιαίτερα ποίησης ἐξαρτᾶται ἀπλῶς ἀπὸ τὴν ἀπρόβλεπτη ἐμφάνιση πότε-πότε μεγαλοφυῶν συγγραφέων· ὅτι ἡ μεγαλοφυΐα δὲν μπορεῖ νὰ ῥθει στὸν κόσμον μὲ τὴ θέλησή μας κι' ὅτι σὰν ἐμφανιστεῖ δὲ γίνεται νὰ μὴν ἀναποδογυρίσει τὰ καθιερωμένα· κι' ἀκόμα ὅτι κανένα ἐκπαιδευτικὸ σύστημα δὲν μπορεῖ νὰ τὴν ἀνατρέψει, ὅπως καὶ κανένα ἐκπαιδευτικὸ σύστημα δὲν μπορεῖ νὰ τῆς φράξει τὸ δρόμο. Ἀντὶ νὰ θεωρήσουμε τὴ λογοτεχνία μιᾶς Εὐρωπαϊκῆς γλώσσας σὰν κάτι πού ἀποτελεῖ ἕνα σημαντικὸ σύνολο καθ'αυτὸ κι' ἕνα σημαντικό μέρος τῆς Εὐρωπαϊκῆς λογοτεχνίας, μποροῦμε νὰ δοῦμε τὴ λογοτεχνία γενικὰ σὰν μιὰ ἀπλὴ σειρά ἀπὸ μεγάλους συγγραφεῖς — κι' εἶναι αὐτὸ μιὰ ἀποψη. Σύμφωνα μὲ τὴν ἀποψη αὐτή, ἐξετάζουμε τὸν κάθε μεγάλο συγγραφέα ξεχωριστά. Κι' ἐξετάζοντας τὸν καθένα ξεχωριστά, δὲν ὑπάρχει φόβος νὰ νομίσουμε ὅτι θὰ γίνονταν μεγαλύτερος ἢ μικρότερος συγγραφέας, ἂν εἶχε μορφωθεῖ σ' ἕνα διαφορετικὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα. Τὰ μειονεκτήματα τοῦ περιβάλλοντος ἑνὸς μεγάλου συγγραφέα εἶναι ἀξεχώριστα συνυφασμένα μὲ τὰ πλεονεκτήματα, ἀκριβῶς ὅπως τὰ ἐλαττώματα τοῦ χαρακτήρα του εἶναι ἀξεδιάλυτα συνενωμένα μὲ τὰ λαμπρὰ προτερήματά του καὶ οἱ ὑλικὲς ἀντιξοότητες μὲ τὴν εὐδοκίμησή του. Μποροῦμε, λογουχάρη, νὰ λυπηθοῦμε πὺ ὁ François Villon δὲν προτίμησε νὰ συναναστραφεῖ μὲ πῶς εὐυπόληπτους ἀνθρώπους ἢ πὺ ὁ Robert Burns δὲν εἶχε τὴν ἴδια μόρφωση μὲ τὸν Dr. Johnson; Ἡ ζωὴ ἑνὸς μεγάλου συγγραφέα, ὅταν συσχετιστεῖ μὲ τὸ ἔργο του, παρουσιάζεται σὰ νὰ πρεπε ἔτσι κι' ὅχι ἀλλιῶς νὰ χεῖ διαμορφωθεῖ — καὶ οἱ ἐλλείψεις του φαίνονται κι' αὐτὲς σὰ νὰ τὸν ἔχουν ὠφελήσει.

Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν ὅταν βλέπεις ἕνα μεγάλο ποιητὴ ἢ μυθιστοριογράφον ἢ δραματουργό, ἔχεις τὴ μισὴ ἀλήθεια. Αὐτοῦ καταλήγουμε, ὅταν ἐξετάζουμε τοὺς συγγραφεῖς ἕναν-ἕναν χωρὶς νὰ ἔχουμε σὰν ἀντίβαρο στὴ μέθοδό μας αὐτὴ καὶ τὴν ἐμπνευσμένη κατανόηση μιᾶς ἐθνικῆς λογοτεχνίας στὸ σύνολό της. Ἦθελα νὰ τὸ ξεκαθαρίσω πῶς δὲ θεωρῶ τὴν κλασσικὴ μόρφωση ἀπαραίτητη γιὰ τὸ συγγραφέα πὺ εἶναι μεγαλοφυΐα. Κι' ἂν δὲν μπορέσω νὰ σὰς ὀδηγήσω στὴ διαπίστωση ὅτι μιὰ μεγάλη λογοτεχνία εἶναι κάτι περισσότερο ἀπὸ τὸ ἄθροισμα μεγάλων συγγραφέων, ὅτι ἔχει κάποιον δικό της χαρακτηριστικόν, τότε ἕνα μεγάλο μέρος ἀπὸ τὴν προσπάθειά μου αὐτὴ θὰ παρανοηθεῖ. Ὁ λόγος, λοιπόν, πὺ μ' ἔκανε νὰ χρησιμοποιήσω τὸν ὄρο «ἄνθρωπος τῶν γραμμάτων» εἶναι γιὰτὶ ἀκριβῶς δὲ θέλω νὰ συγκεντρώσετε τὴν προσοχή σας πάνω στὸ μεγαλοφυῆ συγγραφέα. Στὸν ὄρο αὐτὸν περιλαμβάνονται ἐξίσου δεύτερης καὶ τρί-

της σειρᾶς συγγραφεῖς, ἀκόμα καὶ πῶς παρακατιανοί, καθὼς κι' οἱ πῶς μεγάλοι ἀπ' ὄλους. Κι' οἱ δευτερεύοντες αὐτοὶ συγγραφεῖς συναποτελοῦν ὁμαδικὰ, ἀλλὰ κι' ἀτομικὰ λίγο-πολύ, ἕνα ἄρκετὰ σημαντικό τμήμα τοῦ περιβάλλοντος τοῦ μεγάλου συγγραφέα μὲ τὸ νὰ γίνονται οἱ πῶτοι ἀκροατὲς του, οἱ πῶτοι συμπαραστάτες του, οἱ πῶτοι ὀδηγητικοὶ κριτικοὶ του — κι' ἴσως οἱ πῶτοι δυσφημιστὲς του. Μιὰ λογοτεχνία γιὰ νὰ ἐξελιχτεῖ σὲ μεγάλη εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἔχει συνέχεια. Κατὰ ἕνα μεγάλο μέρος ἡ προσφορὰ τῶν δευτερευόντων συγγραφέων εἶναι πὺ θὰ διατηρήσει αὐτὴ τὴ συνέχεια καὶ θὰ δώσει ἕνα σῶμα λογοτεχνημάτων, τὰ ὁποῖα δὲ θὰ πεί ὅτι ἀναγκαστικὰ θὰ διαβάζονται ἀπὸ τοὺς κατοπινούς, μὰ θὰ συντέλουν σὲ μεγάλο βαθμὸ γιὰ νὰ δημιουργεῖται ἡ σύνδεση μ' ἐκείνους τοὺς συγγραφεῖς πὺ θὰ διαβάζονται. Αὐτὴ ἡ συνέχεια δὲν πραγματοποιεῖται συνειδητὰ, ἀλλὰ φαίνεται μονάχα σὲ μιὰ ἱστορικὴ ἀναδρομὴ. Γιὰ ἀπόδειξη δὲν ἔχω παρὰ νὰ σὰς ἀναφέρω τὸ σύντομο, ἀλλὰ μνημειῶδες δοκίμιον τοῦ καθηγητῆ R. W. Chambers μὲ τὸν τίτλον «Ἡ συνέχεια τῆς Ἀγγλικῆς πεζογραφίας». Κι' ὁ κάθε συγγραφέας ξεχωριστὰ μ' ἐνδιαφέρει, στὴν τωρινὴ μου ἀνάλυση, ἐπειδὴ βρίσκεται μέσα σ' αὐτὴ τὴ συνέχεια καὶ σ' αὐτὸ τὸ περιβάλλον. Ὅταν τοὺς μελετοῦμε ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη, μποροῦμε νὰ δοῦμε ὅτι, ἀνάμεσα στὸν μεγάλο, μερικοὶ ἀπ' τοὺς πῶς μετρημένους καὶ πῶς νοικοκυρεμένους ὑπῆρξαν καὶ ἀνανεωτὲς καὶ μάλιστα ἐπαναστάτες κι' ὅτι μερικοὶ ἀπ' τοὺς πῶς ἐπαναστατικούς συνέχισαν τὸ ἔργο ἐκείνων πὺ μὲ τὴν ἐπίδρασή τους ἐπαναστάτησαν.

Εὐκόλο θὰ ἦταν, πραγματικὰ, ν' ἀπαριθμήσει κανένας μεγάλα ὀνόματα, ἀνθρώπους πὺ ἔγιναν μεγάλοι συγγραφεῖς μὲ ἐλάχιστη μόρφωση. Ὁ Bunyan καὶ ὁ Abraham Lincoln εἶναι μονάχα δυὸ ἀπὸ τὰ ὀνόματα, πὺ συχνότερα ἀναφέρουμε. Αὐτοὶ οἱ δυὸ, καθὼς καὶ πολλοὶ ἄλλοι, ἔμαθαν νὰ χρησιμοποιοῦν τὴν Ἀγγλικὴ γλώσσα τὸ πῶς πολὺ ἀπὸ τὴ μεταφρασμένη στὰ Ἀγγλικά Βίβλον. Κι' εἶναι ἡ πῶς τριμμένη κοινοτοπία νὰ πείς ὅτι μὲ τὴ Βίβλον, τὸν Shakespeare καὶ τὸν Bunyan (καὶ μὲ τὸ Βίβλον τῶν Προσευχῶν, θὰ πρόσθετα) θὰ κατόρθωνε ὁ μεγαλοφυῆς ἢ ὁ ἄνθρωπος μὲ ἐξαιρετικὲς μονάχα ἱκανότητες νὰ μάθει ὄλα ὄσα τοῦ χρειάζονται γιὰ νὰ γράφει καλὰ τὰ Ἀγγλικά. Θὰ ἔκανα ὁμως ἀμέσως-ἀμέσως τὴν παρατήρηση πῶς δὲν εἶναι καθόλου ἄσχετο πὺ οἱ μεταφραστὲς τῆς Βίβλου ἦταν στὸν καιρὸ τους κορυφαῖοι λόγιοι καὶ μεγάλοι στυλιστὲς. Καὶ πρέπει νὰ ρωτήσουμε ὅχι μονάχα τί εἶχαν διαβάσει ὁ Shakespeare καὶ ὁ Bunyan, μὰ καὶ οἱ Ἀγγλοὶ συγγραφεῖς, πὺ μὲ τὰ ἔργα τους γαλούχησαν τὸν Shakespeare καὶ τὸν Bunyan. Ἐπειτα θὰ ἔκανα καὶ μιὰν ἄλλη παρατή-

ρηση: γιὰ μᾶς σήμερα θὰ ἦταν πολὺ δύσκολο νὰ ἔχουμε τὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα, μὲ τὸ ὁποῖο μορφώθηκε ὁ Shakespeare ἢ ὁ Bunyan ἢ ὁ Lincoln. Πολὺ δικαιολογημένα θὰ περιμέναμε νὰ βροῦμε ἕναν ποιητὴ μὲ τὴ γερὴ μόρφωση ἑνὸς Ben Jonson ἢ ἑνὸς Milton παρά ἕναν ποιητὴ ἢ πεζογράφου, πού νάχει τὶς ἱκανότητες τοῦ Shakespeare ἢ τοῦ Bunyan. Καὶ κανένας δάσκαλος δὲ θὰ μπορούσε ν' ἀπολύσει μαθητὲς του πῶς λειψὰ καταρτισμένους ἀπ' αὐτούς. Κι' ὁμοίως ἔχει τόσα πολλὰ νὰ διαβάσει ἐκεῖνος πού πασχίζει νὰ νοιώσει καὶ νὰ κάνει χτήμα του μερικοὺς συγγραφεῖς — ἐκτός πού ἔξω ἀπ' τὸ σχολεῖο ἀναγκάζεται σὲ πολλὰς περιπτώσεις νὰ μὴ γράφει καλά, νὰ μιλάει ἀπρόσεχτα καὶ νὰ σκέφτεται χωρὶς εἰρμό.

Θάπρεπε τώρα νὰ γίνῃ φανερό πῶς ἐκεῖνο πού πρωταρχικὰ μᾶς ἐνδιαφέρει στὴ μόρφωση τοῦ ἀνθρώπου τῶν γραμμάτων δὲν εἶναι πόσες γνώσεις ἀποχτάει, μήτε πόσα χρόνια εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ φοιτήσῃ στὰ σχολεῖα, μήτε ἀκόμα ποιὸς τίτλους σπουδῶν θ' ἀξιώθῃ νὰ πάρῃ σημασία ἔχει πάνω ἀπ' ὅλα ἡ μορφή τῆς ἐκπαίδευσης ὅσον καιρὸ πηγαίνει σχολεῖο. Ἡ περίπτωση τοῦ Shakespeare καὶ Milton, τῶν δυὸ μεγαλύτερων μας ποιητῶν, δίνει τὴν πῶς χαρακτηριστικὴ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὶς βαθμίδες τῆς ἴδιας μορφῆς ἐκπαίδευσης. Γιὰ τὸν Shakespeare μπορούμε νὰ πούμε ὅτι ποτὲ κανένας τόσο λίγες γνώσεις δὲν τὶς μετουσίωσε σὲ τόσο μεγάλη δύναμη. Τὸν Milton πρέπει νὰ τὸν βάλουμε δίπλα στὸν Dante καὶ νὰ παραδεχτοῦμε ὅτι ποτὲ κανένας ποιητῆς μὲ μιὰν ἀπέραντη μόρφωση σὰν τὴ δική του δὲν ἐδικαίωσε μὲ τόση πληρότητα τὴν ἀπόκτησή της. Τὸ εἶδος τῆς μόρφωσης, πού λίγο-πολύ ἀπόκτησε ὁ Shakespeare, ἦταν τὸ ἴδιο καὶ γιὰ τὸν Milton: ἦταν οὐσιαστικὰ κλασσικὴ μόρφωση. Σημασία σ' ἕναν τύπο ἐκπαίδευσης ἔχει, μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ, τὸ τί παραλείπει καὶ τί περιέχει ὁ τύπος αὐτός. Τὴν κλασσικὴν τὴν μόρφωση ὁ Shakespeare τὴν πῆρε, φαίνεται, τὸ πῶς πολὺ ἀπὸ μεταφράσεις. Ζοῦσε ὁμοίως σὲ μιὰ ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία οἱ ἄνθρωποι τὸ πνεῦμα τῶν ἀρχαίων τὸ σεβόντουσαν καὶ τὴν ποίησίν τους τὴ θαύμαζαν κι' ἤξεραν νὰ τὴ χαροῦν. Ἦταν λιγότερο μορφωμένος ἀπὸ πολλοὺς συναδέλφους του, ἀλλὰ εἶχε μορφωθῆ μὲ τὸν ἴδιο τύπο ἐκπαίδευσης — κι' ἔχει σχεδὸν μεγαλύτερη σημασία γιὰ ἕναν ἄνθρωπο τῶν γραμμάτων νὰναι καλά μορφωμένοι οἱ συνάδελφοί του παρά ὁ ἴδιος. Τὰ πρότυπα καὶ οἱ κορυφαῖοι ὑπῆρχαν· κι' ὁ Shakespeare εἶχε τὴν ἱκανότητα ἐκεῖνη πού δὲν τὴ βρίσκεις στὸν καθένα, νὰ παίρνῃ δηλαδὴ ἀπὸ τὶς μεταφράσεις ὅσο γίνεται πῶς πολλὰ. Τὸ σπουδαιότερο ἀπ' ὅλα ἦταν πού τὸν εὐνοοῦσαν αὐτὰ τὰ δυό.

Ἄν ἡ μόρφωση τοῦ Shakespeare ἦταν ἀπόσπασματικὴ κι' ἀπὸ δεῦτερο χέρι, τοῦ

Milton ἦταν μεθοδικὰ ὀργανωμένη καὶ ἀμεση. Ἐνας μικρότερος ποιητῆς μὲ τὶς γνώσεις καὶ τὶς προτιμήσεις τοῦ Milton θὰ κινδύνευε νὰ καταντήσῃ μονάχα σχολαστικὸς στιχαπλόκος. Γιὰ νὰ κατανοήσῃ κανένας τὴν ποίηση τοῦ Milton εἶναι ἀνάγκη νάχει μάθει μερικὰ πράγματα, πού δὲν ἔχουν σήμερα μεγάλη πέραση: νάχει διαβάσει τὴ βίβλο ὄχι ὑποχρεωτικὰ στὰ Ἑβραϊκὰ καὶ Ἑλληνικὰ, μὰ ὅπωςδήποτε στὰ Ἀγγλικά, νάχει διαβάσει κλασσικὴ λογοτεχνία, μυθολογία καὶ ἱστορία καὶ νὰ ξέρῃ τί εἶναι Λατινικὴ σύνταξη καὶ στιχουργικὴ καὶ τί Χριστιανικὴ Θεολογία.

Λίγα Λατινικά εἶναι ἀπαραίτητα γιὰ νὰ νοιώσῃ κανένας ὄχι μονάχα τὸ περιεχόμενον, ἀλλὰ καὶ τὸ ὕφος καὶ τὴ μουσικὴ τῶν στίχων τοῦ Milton. Κι' ὄχι γιὰ τὸ λεξιλόγιό του εἶναι παραφορτωμένο μὲ Λατινικὰς λέξεις — τὸν προηγούμενον αἰῶνα χρησιμοποιοῦσαν ἀκόμα πῶς πολλὰς. Τὰ Λατινικά θὰ χρειαστοῦν ὅπωςδήποτε, ἂν θέλουμε νὰ καταλάβουμε καὶ νὰ παρακολουθήσουμε εὐχάριστα τὰ κλωθογυρίσματα στὴν ἀρμολόγησιν τῆς πρότασής του καὶ ν' ἀκούσουμε ὀλάκερην τὴ μουσικὴν τοῦ στίχου του. Ἡ σημερινὴ γενιά εἶναι φυσικὸ νὰ ζητᾷ ἐκεῖνο πού δὲν μπορούμε νὰ περιμένουμε ἀπὸ τὸν Milton: τὸ σιγαλόφωνο στῦλ καὶ τὸν τόνο τῆς καθημερινῆς συνομιλίας καὶ τῆς ψυχικῆς ἐκεῖνης διάθεσης, πού γιὰ νὰ δημιουργηθῆ χρειάζεται μιὰ πῶς ἀνεπιτήδευτη διατύπωση· κι' ἀκόμα μπορεῖ νὰ βρῆσκει πότε-πότε τὴ σύνταξίν του ἀρκετὰ στρυφνὴ. Ὁ Milton κατηγορήθηκε, καὶ κάπως δικαιολογημένα, ὅτι ἔγραψε τὰ Ἀγγλικά σὰ νὰ ἦταν μιὰ νεκρὴ γλῶσσα. Νομίζω πῶς ἦταν ὁ Landor πού τὸ εἶπε αὐτὸ — κι' ὁ Landor ὑπῆρξε ἕνας κριτικὸς, πού τοῦ ὀφείλουμε τὸ σεβασμὸ μας. Τὸ ὕφος τοῦ Milton ἀποδείχτηκε, βέβαια, μοιραῖο γιὰ ὅσους τὸ μιμήθηκαν — ἀκριβῶς τὸ ἴδιο ἔγινε καὶ μὲ τὸ ὕφος τοῦ James Joyce: ἡ ἐπίδρασις ἑνὸς μεγάλου συγγραφέα πάνω σ' ἄλλους συγγραφεῖς δὲν μπορεῖ οὔτε νὰ τοῦ μεγαλώσῃ οὔτε νὰ τοῦ μικρύνῃ τὴν ἀξία του. Τὸ ζήτημα εἶναι πῶς ὁ λατινισμὸς τοῦ Milton εἶναι στοιχεῖο οὐσιώδες στὴ μεγαλοσύνη του — κι' ἐγὼ ἐδιάλεξα μόνον αὐτὸν σὰν τὸ πῶς χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἀπ' ὄλην γενικὰ τὴν Ἀγγλικὴν ποίηση. Μπορεῖτε νὰ γράφετε Ἀγγλικά ποιήματα χωρὶς νὰ ξέρετε καθόλου Λατινικά, ἀλλὰ δὲν εἶμαι πολὺ βέβαιος ἂν μπορεῖτε νὰ τὰ νοιώθετε βαθιὰ χωρὶς Λατινικά. Πιστεύω — καὶ τὸ χωρὶς πεί ἄλλου — πῶς οἱ πλούσιες δυνατότητες τοῦ Ἀγγλικοῦ στίχου, πού ἀκόμα εἶναι ἀνεξάντλητες, ὀφείλονται κατὰ ἕνα μεγάλο μέρος στὴν ποικιλία τῶν φυλετικῶν παρορμήσεων, οἱ ὁποῖες δημιουργοῦν καὶ μιὰ ποικιλία στὸ λεκτικὸ καὶ στοὺς στιχουργικοὺς ρυθμούς. Πιστεύω ἀκόμα πῶς ὁ Ἀγγλικὸς στίχος χρωστᾷ ἐπίσης πολ-

λά στο γεγονός ὅτι τὰ Ἑλληνικά γιὰ τρεῖς αἰῶνες καὶ τὰ Λατινικά γιὰ περισσότερο συντέλεσαν στὴ μορφοποίησή του. Κι' αὐτὸ πού εἶπα γιὰ τὸ στίχο μπορεῖ νὰ εἰπωθεῖ καὶ γιὰ τὸν πεζὸ λόγο, ἂν καὶ μὲ λιγότερη ἴσως πειστικότητα. Μποροῦμε νὰ καταλάβουμε καλὰ τὸ ὕφος τοῦ Clarendon, ἂν δὲν ἔχουμε ἔστω κι' ἐπιφανειακὰ γνωρίσει τὸν Τάκιτο, ἢ τὸ ὕφος τοῦ Gibbon, ἂν δὲν εἴμαστε κάπως πληροφορημένοι γιὰ τὴ μεγάλη ἐπίδραση, πού ἄσκησαν ἐπάνω του οἱ κλασσικοὶ καὶ οἱ μετακλασσικοὶ ἱστοριογράφοι καὶ οἱ Μεγάλοι Πατέρες, καθὼς καὶ οἱ μεταγενέστεροι θεολόγοι, πού τοῦ ἔδωσαν τὸ πρῶτο του ὕλικό;

Μιά πού τὸ ὑπόβαθρο τῆς Ἀγγλικῆς λογοτεχνίας τοῦ παρελθόντος εἶναι ἡ κλασσικὴ παιδεία, σωστὸ εἶναι νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι θάπρεπε ὄχι μονάχα ὄσοι διδάσκουν τὴν Ἀγγλικὴ λογοτεχνία νὰ ξέρουν καλὰ τὰ Λατινικά (ἂν ὄχι καὶ τὰ Ἀρχαῖα Ἑλληνικά), μὰ κι' ὄσοι τὴ μελετοῦν νὰ ξέρουν λίγα Λατινικά. Δὲν πρόκειται ὅμως νὰ σταθῶ στὸ σημεῖο αὐτό. Ἡ διδασκαλία τῆς λογοτεχνίας δὲ μ' ἐνδιαφέρει ἐδῶ παρὰ ὄσο μονάχα ἔχει σχέση μ' ἐκείνους πού θὰ τὴν ὑπηρετήσουν δημιουργικά. Οἱ κλασσικοὶ γιὰ ἓνα μεγάλο χρονικὸ διάστημα ἦταν ἡ βάση στὴ μόρφωση τῶν ἀνθρώπων, ἀπὸ τοὺς ὁποῖους συναποτελέστηκε ἡ πλειονότητα τῶν δικῶν μας ἀνθρώπων τῶν γραμμάτων—γι' αὐτὸ καὶ εἶναι ἀναντίρρητο πὼς ἡ πλειονότητα αὐτῆ δημιουργήθηκε μὲ τὴ συνεισφορά ὄλων τῶν κοινωνικῶν τάξεων. Ἡ κοινὴ αὐτῆ ἐκπαίδευση συντέλεσε, νομίζω, σὲ μεγάλο βαθμὸ στὸ νὰ δώσει στὰ Ἀγγλικά γράμματα τοῦ παρελθόντος τὴν ἐνότητα ἐκείνη πού μᾶς δίνει τὸ δικαίωμα νὰ λέμε ὅτι δὲν ἔχουμε δημιουργήσει μονάχα μιὰ σειρά ἀπὸ μεγάλους συγγραφεῖς, ἀλλὰ μιὰ λογοτεχνία — καὶ μάλιστα μιὰ λογοτεχνία πού εἶναι ἓνα διαλεχτὸ κομμάτι τῆς Εὐρωπαϊκῆς. Μ' ὄλο τὸ δίκιο μας, λοιπόν, νὰ ρωτήσουμε: ὅταν κοπεῖ ἐντελῶς ὁ σύνδεσμος ἀνάμεσα στοὺς κλασσικοὺς καὶ τὴ λογοτεχνία μας, ὅταν ὁ κλασσικὸς φιλόλογος ὑπερειδικευθεῖ καὶ γίνεῖ σὰν τὸν Αἰγυπτιαλόγο κι' ὅταν ὁ ποιητῆς ἢ ὁ κριτικὸς, πού νάχει διαπλάσει τὸ πνεῦμα καὶ τὶς προτιμήσεις του πᾶνω στὴ Λατινικὴ καὶ Ἑλληνικὴ λογοτεχνία, καταντήσει πῶς σπάνιος κι' ἀπὸ τὸ δραματοῦργό, πού γιὰ νὰ ἐκπληρώσει τὸν προορισμό του, σπουδάζει ὀπτική, ἠλεκτρισμὸ καὶ ἀκουστική, τί θ' ἀπογίνει ἡ γλῶσσα μας καὶ ἡ λογοτεχνία μας; Τὴν ἀλλαγὴ αὐτῆ εἴστε ἐλεύθεροι ἢ νὰ τὴ χαιρετήσετε σὰν αὐγὴ γιὰ τὴ χειραφέτηση τῆς λογοτεχνίας ἢ νὰ τὴν κλάψτε σὰ σβήσιμό της. Πρέπει ὅμως τουλάχιστο νὰ συμφωνήσετε ὅτι θὰ περιμένουμε ἢ ἀλλαγὴ αὐτῆ νὰ προκαλέσει μιὰ μεγάλη διαφοροποίηση ἀνάμεσα στὴ

λογοτεχνία τοῦ παρελθόντος καὶ τὴ λογοτεχνία τοῦ μέλλοντος — τόσο μεγάλη ἴσως ὄσο τὸ πέρασμα ἀπὸ μιὰν ἀρχαία γλῶσσα σὲ μιὰ νέα.

Τὰ τελευταῖα εἴκοσι χρόνια ἔχω διαπιστώσει μιὰ παρακμὴ στὸ μεσαῖο λογοτεχνικὸ στρῶμα καὶ ἰδιαίτερα στὴ μορφωτικὴ στάθμη τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς.

Δίχως ἀμφιβολία οἱ αἰτίες τῆς παρακμῆς εἶναι δυσκολοξεδιάλυτες κι' ἐγὼ δὲν πρόκειται νὰ ὑποστηρίξω ὅτι ἀποκλειστικὰ ὀφείλεται αὐτὴ στὴν παραμέληση τῶν κλασσικῶν σπουδῶν ἢ ὅτι ἡ ἀναβίωση αὐτῶν τῶν σπουδῶν θὰ μποροῦσε μόνη της νὰ τὴν ἀναχαιτίσει. Ὡστόσο τὸ νὰ ἔχουν ἐξαφανιστεῖ ἡ κοινὴ βάση στὴν ἐκπαίδευση, ὁ κοινὸς πυρήνας στὴ γνώση τῆς λογοτεχνίας καὶ ἱστορίας καὶ ἡ κοινὴ γιὰ ὄλους γνωριμιά μὲ τὶς πηγές τῆς Ἀγγλικῆς λογοτεχνίας μπορεῖ αὐτὸ νὰ ἔκανε τοὺς συγγραφεῖς νὰ ὑποκύψουν γρηγορώτερα στὴν πίεση τῶν σύγχρονων τάσεων γιὰ τὶς ὀποῖες δὲν ἦταν ὑπεύθυνοι. Μιὰ ὑπηρεσία τῆς κριτικῆς—δὲ μιλῶ γιὰ τοὺς μεγάλους κριτικούς ἢ τοὺς κλασσικοὺς τῆς κριτικῆς, ἀλλὰ γιὰ τὸν κριτικὸ τῶν ἐβδομαδιαίων περιοδικῶν πού ἐμφανίζονται πρὶν ἀνώνυμος καὶ τώρα συχνότερα μὲ τὴν ὑπογραφή του χωρὶς καὶ νὰ πληρώνεται γι' αὐτὸ περισσότερο — μιὰ ὑπηρεσία τῆς κριτικῆς εἶναι νὰ ρυθμίζει, σὰν ἓνα γρανάζι, τὸ βαθμὸ στὴν ἀλλαγὴ τῶν λογοτεχνικῶν προτιμήσεων. Ὄταν τὸ γρανάζι σκαλώνει καὶ οἱ κριτικοὶ μένουν ἀκλόνητα προσκολλημένοι στὶς προτιμήσεις τῆς περασμένης γενιᾶς, ἡ μηχανὴ εἶναι ἀνάγκη ἄσπλαχνα νὰ ξεμονταριστεῖ κι' ἔπειτα νὰ συναρμολογηθεῖ ξανά· κι' ὅταν πάλι τὸ γρανάζι δὲν πιάνει καὶ ὁ κριτικὸς παίρνει γιὰ σίγουρη ἀπόδειξη τῆς μεγάλης τέχνης τὸν κάθε νεωτερισμὸ, ἡ μηχανὴ εἶναι ἀνάγκη νὰ σταματήσει γιὰ νὰ τὴ σφίξουν. Ἡ βλάβη τῆς μηχανῆς καὶ τὶς δυὸ φορές ἔχει σὰ συνέπεια ν' ἀπομονώσει ἐκείνους πού δὲ βλέπουν τίποτε καλὸ στὸ καινούργιο κι' ἐκείνους πού σὲ τίποτε ἄλλο δὲ βλέπουν τὸ καλὸ παρὰ στὸ καινούργιο. Κι' ἔτσι ἔρχονται γρηγορώτερα καὶ ἡ ἀπονέκρωση τοῦ παλιοῦ, καθὼς καὶ ἡ ἐκκεντρικότητα κι' ὁ τσαρλατανισμὸς τοῦ καινούργιου. Τὸ ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς ἀποτυχίας τῆς κριτικῆς εἶναι νὰ βρῆται ὁ σοβαρὸς συγγραφέας σὲ δίλημμα: ἢ νὰ γράφει γιὰ τὸ πολὺ πλατὺ κοινὸ ἢ νὰ γράφει γιὰ τὸ πολὺ περιορισμένο κοινὸ. Τὸ περίεργο εἶναι ὅτι καὶ στὶς δυὸ περιπτώσεις κερδισμένο βγαίνει τὸ ἐφήμερο. Τὸ νεωτεριστικὸ σ' ἓνα ἔργο, πού εἶναι μονάχα λαϊκὸ καὶ δὲν ἔχει τίποτε τὸ πραγματικὰ καινούργιο, γρήγορα κουράζει. Γιατὶ μιὰ κατοπινὴ γενιά θὰ προτιμήσει τὸ πρωτότυπο παρὰ τὸ ἀντίγραφο, ὅταν πιά καὶ τὰ δυὸ θ' ἀνήκουν στὸ παρελθόν. Κι' ἐκεῖνο πάλι πού εἶναι ἀπλῶς καινούργιο προκαλεῖ μονάχα ἓνα

ξάφνιασμα τῆς στιγμῆς — τὸ ἴδιο ἔργο δὲ θὰ προκαλέσει τὸ ἴδιο ξάφνιασμα δυὸ φορές, γιατί ὁπωσδήποτε θὰ βγεῖ ὕστερα κάτι πιὸ καινούργιο.

Τὰ πιὸ πρωτότυπα λογοτεχνικά ἔργα τοῦ καιροῦ μας τὰ κατηγορήσαν ὅτι ἔχουν γραφεῖ γιὰ ἓνα ὀλιγάριθμο καὶ περιορισμένο κοινό, — ἓνα κοινὸ ὄχι ὀλιγάριθμο καὶ περιορισμένο, ἐπειδὴ περιλαμβάνει τοὺς ἀριστούς, ἀλλὰ ἐπειδὴ (ἔτσι ὑποστηρίχτηκε) περιλαμβάνει ἄνθρώπους μέδιαστροφῆς, ἐκκεντρικούς ἢ ἀντικοινωνικούς καὶ κηφῆνες τοῦ σνομπισμού. Ἡ κατηγορία αὕτη εἶναι τέτοια, ὥστε καὶ οἱ πιὸ ἀσυμβίβαστες μεταξύ τους κοινωνικὲς ομάδες νὰ μποροῦν νὰ συμφωνήσουν πάνω σ' αὐτό: οἱ συντηρητικοί, πού τὸ κάθε καινούργιο τὸ βλέπουν σὰν ἀναρχικό, καὶ οἱ ριζοσπαστικοί, πού ὅ,τι δὲν καταλαμβάνουν τὸ λένε ἀντιδημοκρατικό. Ἐδῶ δὲν ἐνδιαφέρομαι γιὰ τὰ πολιτικά πάθη, πού τὰ βγάζουν στὴ μέση κι' αὐτὰ γιὰ νὰ ὑποστηρίξουν παρόμοιες κατακρίσεις. Ἡ ἀποψή μου εἶναι πὼς αὐτὸ ἔρχεται σὰ συνέπεια ὄχι τῆς παρεκτροπῆς τοῦ ἀτόμου — μ' ὄλο πού κι' αὐτὸ δημιουργεῖ μιὰ κατάσταση, στὴν ὁποία τὸ ψεύτικο μπορεῖ εὐκόλα νὰ περάσει σὰν ἀληθινὸ γιὰ ἓνα χρονικὸ διάστημα καὶ γιὰ μερικοὺς ἀναγνώστες — ἀλλὰ τῆς χαλάρωσης τῆς κοινωνίας καὶ, εἰδικότερα γιὰ τὴ λογοτεχνία, σὰ συνέπεια τῆς παρακμῆς τῆς κριτικῆς. Κι' αὐτὸ γιατί δὲν ὑπάρχει ἐξακολουθητικὴ ἀνταπόκριση τοῦ τεχνίτη, τῶν φίλων του, τῶν συναδέλφων του καὶ τῶν λίγων αἰσθαντικῶν ἐρασιτεχνῶν μὲ τὸ πλατύτερο κοινὸ πού ἔχει τὴν ἴδια μόρφωση ἀλλὰ καὶ μὲ τίς μεγάλες μάζες τῶν ἀναγνωστῶν δὲν ὑπάρχει τέτοια ἀνταπόκριση, ἐπειδὴ οἱ προτιμήσεις μας δὲν εἶναι διαμορφωμένες ἀπὸ τὴ λογοτεχνία τοῦ παρελθόντος, ὥστε ὁ καθένας νὰ εἶναι ἕτοιμος νὰ δεχτεῖ, ὅταν τοῦ τὸ δείξουν, ὅ,τι ἀξιόλογο δίνουν οἱ σύγχρονοί του. Ἄν οἱ πρῶτοι ἀποκλειστικοὶ ἀναγνώστες ἐνὸς συγγραφέα εἶναι ξεκομμένοι ἀπὸ τὸ πλατὺ κοινό, ἢ ἐπίδρασή τους πάνω σ' αὐτὸν μπορεῖ νὰ ναι μονόπλευρη: ὑπάρχει φόβος νὰ ἐπηρεαστοῦν οἱ προτιμήσεις τους ἀπὸ τίς προκαταλήψεις καὶ τὰ γούστα τοῦ κύκλου τους καὶ πολὺ εὐκόλα νὰ τολμήσουν

νὰ ὑπερεκτιμήσουν τὰ ἐπιτεύγματα τῶν δικῶν τους καὶ τῶν εὐνοουμένων τους συγγραφέων.

Ἄπ' τὴ μιὰ μεριά, βέβαια, μπορεῖ κανένας νὰ διατυπώσει ἐπικρίσεις γιὰ τὴν παρούσα κατάσταση τῆς λογοτεχνίας ἢ νὰ διαλαλήσει τὰ προγνωστικά του γιὰ τὸ ἀπογοητευτικὸ μέλλον της, ἀπ' τὴν ἄλλη ὁμως μπορεῖ νὰ κάνει καὶ κάτι ἄλλο: νὰ κάνει ὀρισμένες ὑποδείξεις γιὰ τὸ εἶδος τῆς ἐκπαίδευσης, πού ταιριάζει πιὸ πολὺ στὸν ἄνθρωπο τῶν γραμμάτων, καὶ γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο θὰ ἐναρμονιζόταν αὐτὸ στὸ γενικὸ ἐκπαιδευτικὸ σχῆμα. Στὴν ἐκπαίδευση ὅ,τι προσέχουμε εἶναι τὰ προβλήματα τοῦ παιδιοῦ καὶ τοῦ ἐφήβου — προσέχουμε πολὺ τὸ παιδί μὲ τίς κοινὲς ἢ μέτριες ἱκανότητες, τὸ παιδί πού στὸ παρελθὸν δὲν εἶχε πολλὰς εὐκαιρίες νὰ ἐκπαιδευτεῖ. Ὅταν ἐξετάζουμε τὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα, ἀποβλέπουμε κάθε φορά (καὶ δικαιολογημένα) στὴ διάπλαση καλῶν πολιτῶν. Μποροῦμε ὁμως ἐμεῖς νὰ κάνουμε τοῦτο τὸ ἐρώτημα: θεωροῦμε καταρχὴν ὅτι ἡ διατήρηση τῆς μεγαλοσύνης τῆς λογοτεχνίας μας εἶναι ἓνα θέμα πού ἔχει τόση σπουδαιότητα, ὥστε νὰ τὸ προσέξουμε κατὰ τὸ σχηματισμὸ τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος; Κι' ἂν ἀκόμα συμφωνοῦμε πὼς ἔχει τέτοια σπουδαιότητα, μπορεῖ ἡ ἐκπαίδευση ν' ἀναλάβει τὴν εὐθύνη στὸ σημεῖο αὐτό; Ἡ ἀπάντηση ἴσως νὰ ναι ὄχι. Ὡστόσο τὸ ἐρώτημα πρέπει νὰ γίνεи καὶ ἡ ἀπάντηση πρέπει νὰ μὴν εἶναι βιαστικὴ. Ἡ σωστὴ ἀπάντηση μπορεῖ μονάχα νὰ δοθεῖ ὕστερ' ἀπὸ πολὺ ἐπίμονη μελέτη, πού θὰ κάνουν πολλοὶ καὶ μὲ εὐρύτητα ἀντίληψης. Κι' οὔτε θάθελα ν' ἀποκρύψω τὴ δυσκολία. Μᾶς ἀπασχολεῖ ὁλους πολὺ τὸ πρόβλημα πὼς θὰ καταρτιστοῦν ἀρκετοὶ καλοὶ ἐπιστήμονες στίς διάφορες εἰδικότητες — καὶ σ' αὐτό, φαντάζομαι, μπορεῖ εὐκολώτερα νὰ δοθεῖ μιὰ λύση παρά στὸ δικό μου πρόβλημα. Ἀλλὰ δὲ νομίζω πὼς κι' αὐτὸ θὰ φαινόταν πολὺ εὐκολώτερο, ἂν ἡ πίεση τῶν πραγμάτων δὲ μᾶς ἀνάγκαζε νὰ τὸ προσέξουμε. Ἐχῶ τὴ γνώμη πὼς ἡ ἀναγνώριση τῆς σπουδαιότητος ἐνὸς προβλήματος κάνει τὴ λύση του πολὺ πιὸ εὐκόλη.

(Τὸ τέλος στὸ ἐρχόμενο)

Μεταφρ. ΒΑΓΓΟΣ ΠΑΠΑΓΩΑΝΝΟΥ

